

עמנואל מרקס. ההקשר החברתי של התנהגות אלימה: מחקר אנתרופולוגי-חברתי על עיירת עולים בישראל.

תל אביב: רסלינג, 2015. 225 עמודים

פנינה מוצפי-האלר*

ספרו של פרופסור עמנואל מרקס, שהתפרסם בתרגום לעברית לפני כשנה בהוצאת רסלינג, ראה אור לראשונה בגרסה המקורית באנגלית באמצע שנות השבעים והוא מבוסס על עבודת מחקר שהסתיימה עשור קודם לכן. הטקסט המקורי המתורגם לא נערך ולא השתנה. לגרסה העברית נוספה הקדמה קצרה (בת פחות משישה עמודים) שכתב תלמידו של המחבר, פרופסור חיים חזן. להקדמה זו של חזן ולהקדמה המקורית שכתב פרופסור מקס גלוקמן, האנתרופולוג הידוע מאוניברסיטת מנצ'סטר שם רכש המחבר את ההשכלה האנתרופולוגית שלו, אתייחס בהמשך. שתיהן מרתקות באופני ההתייחסות שלהן לספר, כל אחת מנקודת הזמן שבה נכתבה. חשוב להדגיש שהספר עצמו אינו אתנוגרפיה במובן המקובל של המונח, ומעולם לא כוון להיות כזה. כלומר, הוא אינו בא לתעד את מכלול החיים בעיירה "גלילה", היא מעלות שבצפון, ואף לא לפרט את "תהליכי ההתערות ('הקליטה') של עולים חדשים" (עמ' 8) - נושא שעמד במרכזו של המחקר המקורי שנערך כשמרקס עבר לגור בעיירה עם משפחתו בשנים 1964-1966. הספר מתמקד בתופעה חברתית אחת - אלימות - והוא מציג מסגרת אנליטית רחבה שנועדה לענות על השאלה "מהי אלימות מנקודת מבט אנתרופולוגית" (עמ' 8). אם כן, השאלה העומדת במרכזו של הספר פונה לציבור שאינו מכיר את נקודת המבט האנתרופולוגית ומטרתו המוצהרת היא להכניס את הקוראים שאינם אנתרופולוגים בחשיבות הבנתה של תופעת האלימות מתוך ההקשר החברתי הרחב שלה. ואכן, חשיבות המסר המרכזי הזה של הספר בעבור קהל קוראים רחב, זה שאינו מוגבל לקהילה האנתרופולוגית, מקבלת הכרה ראויה המתבטאת בבחירתו לאחד ממאה ספרי האנתרופולוגיה החשובים שנכתבו במאה העשרים ברשימת הספרים של הוצאת ראוטלג.¹ הקדמה זו חשובה משני טעמים. ראשית, משום שלפני שקראתי את הספר לעומק, חשבתי - ואולי כמוני חשבו גם אחרים - שהספר מתעד תופעה נפוצה, אנדמית ובעייתית של "אלימות בעיירת עולים", כמו שכותרתו מציעה. הנחה כזו היא משמעותית מאוד בהקשר של ישראל, ובמיוחד בשנים שבהן הספר מתפרסם, מפני שהיא נוגעת בסטריאוטיפ מוכר, אוריינטליסטי וגזעני הקושר בין התנהגות אלימה ובין קהילת המהגרים/עולים המרוקאים בישראל. בשיח הישראלי הציבורי הקישור הזה מתגלם בביטוי "מרוקאי סכין", זה ש"מרים כיסא" על הפקיד הרציונלי (בעל הזהות האתנית השקופה), ולדימוי כזה יש משמעות חברתית עמוקה. לכל מי שקרא את הספר ברור שהנרטיב המרכזי שלו נועד לפרק את הסטריאוטיפ הזה ולא לחזק אותו. הדבר נעשה באמצעות תיעוד מדוקדק שמצביע על הקשר בין סוגי אלימות שונים ובין ההקשר החברתי שלהם, כלומר תלות מוחלטת של תושבי "גלילה" (ובעצם של כל תושבי עיירות הפיתוח המזרחים עד היום) במשאבים הדלים שהמדינה מקציבה להם. וכך, טוען האנתרופולוג, "אנשי גלילה נעשים אלימים כשהם מרגישים שהם אינם מקבלים די מהמשאבים הקיימים או שנדמה להם שיכלו להשיג יותר"

* המכונים לחקר המדבר ע"ש בלאושוטין, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

(עמ' 35). הפרשנות של האנתרופולוג באה אם כן להסביר שאין כאן מהותנות תרבותית אתנית שגורמת לאלימות, או במילים של השיח הציבורי - אין "דם חם" של מרוקאים לא-רציונליים מול פקידות מותקפת, אלא מצב חברתי מובן שנובע ממאבק על משאבים. קרי, אם נבחן את ההקשר החברתי נוכל להבין במונחים רציונליים מהם הגורמים המעצבים התנהגות בעייתית של פרטים בחברה. ואכן בעבודתו המדויקת והמפורטת קיטלג מרקס הקשרים שונים של אלימות: אלימות ישירה מול אלימות עקיפה, אלימות כופה מול אלימות מתחננת - כל אחת מוסברת בתורה על פי המיקום השונה של הפרטים העושים בה שימוש למימוש היעדים החברתיים שלהם. זהו שיעור קלאסי של אנתרופולוגיה פונקציונליסטית במיטבה והוא מעוגן היטב בספרות המקצועית של זמנו. המודל הפונקציונליסטי הזה, המסביר תופעה חברתית על פי ההיגיון של התרומה והערך החברתי שלה, אינו ייחודי למקרה הישראלי. כמו שהמחבר מראה, הוא יכול להסביר גם מקרים של אלימות בין קבוצות בקרב אנשי הנואר בסודן ואת תופעת נקמות הדם בקרב החברה הבדווית. אולם האם ספר שהיה חשוב ופורץ דרך בזמנו, לפני כחצי מאה, ממשיך להיות רלוונטי גם היום? לשאלת העיתוי יש שני היבטים. האחד הוא ההיבט התיאורטי הכללי: הספרות המקצועית בכתיבה האנתרופולוגית עשתה כבדת דרך משמעותית מאז התפרסם הספר באנגלית באמצע שנות השבעים. האם יש לקרוא את התרגום לעברית כתייעוד היסטורי של סוגת כתיבה שהייתה חשובה בזמנה? ועד כמה כתיבה זו רלוונטית היום למחקר ולתיאוריה האנתרופולוגית? ההיבט השני נוגע לקהל הקוראים הישראלי ולנושא המחקר, העוסק הן במפגש הביורוקרטי והן במציאות החיים בעיירות הפיתוח. האם המציאות החברתית המתועדת והפרשנות שלה, כפי שהן מובאות בספר המונח לפנינו, מספקות בסיס להבנת תהליכים חברתיים היסטוריים ישראליים ספציפיים, ובעיקר לשאלות מרכזיות של אתניות, יחסי מרכז-פריפריה ואתיקה של מחקר וכתובה אתנוגרפית? לדעתי, הקריאה של הספר המתורגם חייבת להיעשות במסגרת המחברת את שני ההיבטים הללו - גם בהקשר התיאורטי וגם בהקשר הישראלי העכשווי.

נתחיל בהקשרים הישראליים. כמי שסיימה לא מזמן עבודה אתנוגרפית בעיירת פיתוח מרוחקת העניין שלי בספר חרג מעבר לטענתו המרכזית, שאותה אני מקבלת ללא היסוס. כן, גם מרקס לפני יותר משנות דור וגם אני, כשנכנסתי לשדה המחקר שלי בירוחם בשנת 2000, היינו מודעים לכך שמבנה החיים בעיירות הפיתוח שנכנסנו אליהן מעוצב כמעט לחלוטין על ידי מערכת של שלטון ריכוזי, שהקים את העיירות בגלל "צרכים לאומיים" ולא סיפק מקורות מחיה ראויים לתושבים שיושבו באתרים המרוחקים הללו, לעתים בעל כורחם. שנינו שאלנו, בהקשרים הייחודיים אך הדומים שלנו, כיצד מעצבים יחסי כוח אלה את ההתנהגות של פרטים במקום. אולם כמו שציינתי, ספרו של מרקס לא נועד לספק לנו אתנוגרפיה או אפילו ממצאים הנוגעים לשאלת המחקר הרחבה שהציב לעצמו באשר ל"תהליכי ההתערות ('קליטה') של עולים חדשים" (עמ' 8), ובעוד אני בחרתי לתעד מנעד של התנהגויות בחיי היומיום של תושבות ותושבי ירוחם, ספרו של מרקס מתמקד רק בסוג מסוים של התנהגות חברתית. עם זאת מצאתי שהחומרים האמפיריים, המתארים מגוון סיטואציות חברתיות שהמחבר פורס בפנינו בשיטת האירועים, הם מרתקים. למרות המרחק ההיסטורי, הרגעים האנושיים - המתעדים את המציאות בתוך מרחב שמגדיר כל אספקט בחיי המתיישב מתוך תלות מוחלטת במוסדות המדינה - נראים זהים כמעט לרגעים ולסיטואציות שתיעדתי והשתתפתי בהם בתחילת המאה העשרים ואחת, בקצה השני של הפריפריה הישראלית. אני חושבת שגם מרקס וגם אני מסכימים שהבסיס האמפירי העשיר הוא, באופן עמוק ביותר, ערך חוצה-זמן. שנינו גם נסכים שאין "עובדות טהורות" ושתיאור של אירוע שנצפה או דווח

על ידי בני השיח שלנו בשדה המחקר נובע במידה רבה מהרלוונטיות של עובדות אלו לטענות התיאורטיות של המחבר. זאת ועוד, מרקס מדגיש שיש לספק חומר רקע עשיר שאינו מוגבל למסגרת הטענות והניתוח של המחבר/ת מפני ש"חומר רקע מסוג זה עשוי להרחיב את ההבנה של הנושא בדרכים שגם הכותב לא הבין לעומק" (עמ' 32). סיפוק עובדות יותר מהנדרש עשוי, לדבריו, לאפשר לקורא/ת קריאה שאולי יכולה לערער על הפרשנות שהמחבר/ת מציע/ה.

אני מוצאת שיש בספרו של מרקס הרבה "הגינות" כזו. כלומר, יש מגוון של "מידע עודף" יעיל ומרתק שמספק לקוראת כמוני, כמעט חצי מאה לאחר שהספר נכתב, עניין שנובע מתוך מסגרת תיאורטית ורגישות אפיסטמית שלא הייתה חלק מעולם הידע שהטקסט של מרקס עוצב בתוכו. קחו למשל את תיאור המקרה של האם שמלווה את בתה ביומה הראשון בבית הספר. מרקס מתאר את המלכוד שבו הייתה נתונה האם, שהותירה ילדים בלי השגחה בבית והייתה צריכה להתעכב כדי להתמודד עם פחדיה של הילדה. האם סוטרת לילדתה וצועקת בזעם כלפי מי שמנסה להתערב באקט שלה: "זאת הילדה שלי". מרקס מציע שמה שיכול להיתפס כהתנהגות אלימה ולא רציונלית הוא בעצם אקט של בקשת עזרה מהסביבה, כלומר של השגת מטרה רציונלית ביסודה. הצעתו זו מעוגנת במסגרת של אפיסטמולוגיה פונקציונליסטית מוכרת. התיאור הקצר מאפשר לי, כקוראת פמיניסטית שאינה מתעלמת מההקשר הכוחני שבתוכו אפשר וצריך לפענח את הרגע המתואר, ללמוד מעט על חיי היומיום של נשים מהגרות ועל חוויית האימהות המורכבת שלהן בתנאים החברתיים הקשים בעיירה המבודדת. אני יכולה לחוש כמעט את עוצמת התסכול של אימהות כמו זו שמרקס מזכיר בקצרה, שצריכה לתפקד בתוך מסגרת משפחתית משתנה שבה לאב המשפחה אין סמכות וגם לא מקורות איתנים של פרנסה. אימהות שעומדת לשיפוט על ידי מורות ועובדות סוציאליות שבידיהן הכוח לסלק את הילדה מבית הספר או להכריז על ההורה המהגר כבלתי ראוי ולכן נתונות בסכנה של איבוד האפטרופסות על ילדיהן. מצד מרקס, שכותב באמצע שנות השבעים, הייתי שמחה מאוד לקצת יותר "מידע עודף" כזה. הייתי רוצה לשמוע יותר משלוש המילים הנואשות שהוא מצטט, "זו הילדה שלי". מה עוד אמרה האם? האם האנתרופולוג רצה לשמוע אותה? האם ביקש להבין את עולמה של האם המהגרת או הסתפק בכך שהיא אחרי ככלות הכול "רציונלית", למרות מעשה האלימות שלה כלפי ילדתה? באמצע שנות השבעים, ומתוך המסגרות התיאורטיות של הזמן, מרקס מצמצם את היקפו של ידע עודף כזה לאקט שאותו הוא מגדיר "טיפול ספרותי" בסיטואציה חברתית. אולם אף ש"העיסוק ביחיד" בכתובה אתנוגרפית הוא אכן חשוב, טוען מרקס, מפני שהוא "מכיל רכיבים של אחדות דרמטית" (עמ' 31), לחומר כזה המעוגן בפרט יש "יעילות סוציולוגית מוגבלת".

אני מוצאת, לשמחתי, שמרקס חורג מההנחיות להישאר בגבולות מה שהוגדר או "יעילות סוציולוגית מוגבלת" ומספק תיאורים לא מעטים של רגעים והתנהגות פרטית מרתקת. דווקא חוסר הנוקשות שלו וסירובו להצטמצם למסגרות של זמנו, שהגדירו מה "יעיל" ומה "לא יעיל", בכתובה סוציולוגית הוא מה שמקנה למסמך זה ערך ועניין כעבור כחצי מאה.

וכאן אני מגיעה להקדמה של חיים חזן, שיוצא במסע צלב ממש המנגיד את חוסר האמפיריות של כתיבה פוסט-קולוניאלית מאוחרת לזו של האתנוגרפיה הקלאסית האמפיריציטית של מרקס. אני מוצאת שהפער בין עבודתו של מרקס לכתובה שלי, שמעוצבת על ידי חשיבה פמיניסטית פוסט-קולוניאלית, אינו דרמטי כמו שחיים חזן מתעקש. חזן, תלמידו של מרקס, מציב את ספרו של מרקס כמודל של מיטב המסורת של האנתרופולוגיה הבריטית הקלאסית. מול מודל זה חזן מציג במילים זועמות את מה שהוא מכנה "פשיטת הרגל" של המסורת האמריקאית

העכשווית. באנתרופולוגיה תרבותית אמריקאית, שחזן כורך אותה עם מכלול הכתיבה הפוסט-קולוניאלית, הכול הוא "פואטיקה" של "רגש וריגוש" ואין הקשרים חברתיים. זעמו של חזן יוצא נגד כתיבה כזו, שבה בין היתר "סיפורי החיים והמעשה הילדיים משמשים חומר ולבנים לבנייני-העל הפוסט-קולוניאליסטיים פרי רוחם ועטם של האנתרופולוגים המכוננים אותם" (עמ' 13). אני חושבת שההנגדה הזו בין מחקר אמפירי ל"בנייני-על" חסרי בסיס אינה מדויקת או מועילה. היא גם אינה עושה חסד עם ערכה המתמשך של עבודתו המעולה של מרקס, כמו שהצעתי פה. כמי שהתחנכה באוניברסיטה העברית אצל מורים שהיו - כמו עמנואל מרקס - תלמידיו של מקס גלוקמן במנצ'סטר, וכמי שהמשיכה לדוקטורט בארצות הברית במסורת של אנתרופולוגיה תרבותית ואפילו, רחמנא ליצלן, הושפעה בעבודתה מחשיבה פוסט-קולוניאלית, ברור לי שאין פה דיכוטומיה של "טובים אמפיריים" מול "רעים" חסרי ניתוח של הקשר חברתי. תיאורים גדושים, בעיקר אלה שמודעים ליחסי כוח מגדריים ואתנו-מעמדיים בישראל ובעולם, הם בסיס מוצק והכרחי בכל עבודה אתנוגרפית ורק כך ישרדו את המסגרת התיאורטית של זמנם.

יתרה מזו, בניגוד לחרדה של חזן מהאיום שנוצר בעקבות משבר הייצוג האנתרופולוגי, הצבתו במרכז הבמה של הצורך לחשוב באופן רפלקסיבי על המיקום שלך בתוך שדה המחקר דווקא הנכיחה, ולא מסמסה, את האתגר של כתיבה על הקשר בין עובדות אמפיריות לעיצוב הפרשנות האתנוגרפית. הקריאה לרגישות של מעשה הייצוג האנתרופולוגי מסירה את השקיפות הלא-מעוררת המדעית-לכאורה של הפרשנות האנתרופולוגית ומעודדת כתיבה מרובדת של הרבה יותר "מידע עודף", שיאפשר לקורא/ת מרחב ביקורתי ויאפשר לו "לערער את התיאוריות" של האנתרופולוג/ית.

כדי להדגים טענה זו אחזור ללב לבו של המסר שמרקס מפתח בספרו. בואו נחזור לעצם ההחלטה של מרקס להגדיר בספר מגוון פעולות חברתיות בעיירה קטנה ושלווה במיוחד כ"התנהגות אלימה". פרשנות כזו הייתה מתקבלת אם הייתה מעוגנת בנתונים אמפיריים מוצקים. אולם למעשה הפרשנות המרכזית הזאת, המארגנת את כל התזה של הספר, נבחנת על ידי לא אחר מאשר מקס גלוקמן, המורה הדגול של מרקס מאוניברסיטת מנצ'סטר, בהקדמה שכתב לגרסה האנגלית המקורית של הספר. גלוקמן מאתגר במופגן את עצם הטענה של מרקס שמה שהוא מתעד כ"איומים על פקידים, שביתות שבת שקטות, שבירת רכוש מועט יחסית" צריך להתפענח כ"התנהגות אלימה". בשפה חריפה ומפתיעה גלוקמן מתעקש שהגדרה זו תמוהה מאוד מפני שמרקס חוזר ואומר לקוראיו כי "גלילה" היא עיירה שלווה במיוחד, אפילו בהשוואה לאתרים אחרים דומים בישראל באותן שנים. אם "למעשה הפעולות שהוא [מרקס] מתאר הן בעיקר איומים על פקידים" (עמ' 24), שואל גלוקמן, מדוע הוא מחליט להגדיר התנהגות חברתית כזו תחת המסגרת הכללית "אלימות"? וכאן עושה גלוקמן אקט פוסט-קולוניאלי טיפוסי ומציע לבדוק את ההקשר החברתי והפוליטי הרחב שבתוכו עיצב החוקר את פרשנותו. הוא מציע שייתכן כי מרקס מושפע כאן מן הדעה הרווחת בגלילה בבחירת הכותרת לספרו. מהי אותה "דעה רווחת" ומיהו הציבור המשפיע שמעצב את הפרשנות של האנתרופולוג? אם נלך בעקבותיו של מרקס וננסה להנכיח את מיקומו של החוקר בשדה המחקר נמצא אולי שמרקס, כמו כל האנתרופולוגים הישראלים שהוא הנחה וחינך באותן שנים, נכנס לעיירה המרוחקת לא כחוקר אובייקטיבי חסר פניות אלא כאזרח בעל אידיאולוגיה ציונית לאומית בלתי מתנצלת שראה את תפקידו כחוקר כתורמה לתהליך הנשאף של "קליטתם המוצלחת" של קבוצת עולים בעלי תרבות לא מובנת. עבודת המחקר של האנתרופולוג באותן שנים היא לבדוק מדוע יש "בעיות", "משברים" ו"אלימות" בתוך המציאות החברתית המפגישה "עולים חדשים" (שבשפה סוציולוגית לא טעונה

ביקורת ספרים

היו מוגדרים בפשטות "מהגרים" עם פקידים ונציגי המדינה שבמקרה או שלא במקרה אינם חולקים את אותו רקע אתני עם המהגרים. נקודת הכניסה לתיעודו של המפגש בין התושבים חסרי הכוח ובין אנשי הביורוקרטיה הכול-יכולים אינה מאוזנת. ה"בעיה" אינה תפיסת העולם וההתנהלות של הביורוקרטים אלא חוסר הרציונליות וההתנהגות האלימה-לכאורה של תושבי העיירה. החוקר נדרש להסביר את ההתנהגות של האחרונים ולא של בעלי הכוח. גלוקמן, המורה המחמיר, מציע שמרקס תלמידו יצטרך לערוך מחקר המשך כדי לבדוק אם אכן האלימות שאותה תיעד במחקרו נמשכה או נפסקה כאשר התחולל שינוי בתנאים החברתיים שעיצבו התנהגות כזו (עמ' 25). אם אכן האנתרופולוג התפתה ואימץ בלי ביקורת את תפיסת העולם של הפקידים ושל המסגרת המדינתית שעיצבה מציאות לא-שוויונית, אזי כל הפרשנות הרואה את התנהגותם של העולים כבעייתית וכאלימה היא פרשנות לא-אובייקטיבית וצרה. אם כן, השאלה המשמעותית אינה אם מרקס טעה או צדק בפרשנות שלו (ואיתו הסוציולוגים הגברים הציונים שחקרו באותן שנים). השאלה היא מדוע אנתרופולוג ישראלי חשוב כמו חיים חזן מתעקש שמסגרת המבקשת לנתח את יחסי הכוח שבתוכם מיוצר ידע חברתי בישראל היא איום חסר ערך ואינה יכולה לשמש בסיס למחקר אנתרופולוגי ממשי. שלושה עשורים אחרי "משבר הייצוג" והאתגר שמשבר זה הציב בפני כל עבודה מחקרית ופרשנית, הגיע הזמן שהאנתרופולוגיה בישראל תפנים את הקריאה למחקר רפלקסיבי ופוליטי המעוגן בעבודה אמפירית עשירה לא פחות מכפי שמעוגנת בה הכתיבה הקלאסית.